

KARTENOS DVARO istoriją liudijantys dokumentai sutvarkyti ir saugomi ŽEMAIČIŲ MUZIEJUJE „ALKA“ TELŠIUOSE

Irma KANTAUTIENĖ

Žemaičių muziejuje „Alka“ užbaigtas tvarkyti Kartenos dvaro archyvas, į muziejų patekęs 1940–1941 metais, kai sovietų okupacinė valdžia Lietuvoje vykdė dvarų nacionalizavimą. Dvarų savininkams pasitraukus į Vakarų, sovietų kariams grobstant ir naikinant dvarų vertybes, muziejaus įkūrėjas ir vedėjas Pranas Genys stengėsi išgelbėti dvaruose be šeiminių likusius meno kūrinius, vertingus namų apyvokos daiktus, bibliotekas, archyvus. Žemaičių muziejaus „Alka“ 1940–1941 m. dokumentuose užfiksuota, kad tuo laikotarpiu į muziejų buvo atvežtos vertybės iš 39 Žemaitijos dvarų. Kartenos dvaras tarp jų nėra paminėtas, tačiau jo archyvą muziejus turi. Kaip jis čia pateko ir koks jo turinys?

Paskutinė Kartenos dvaro paveldėtoja Sofija Velepolska Pirmojo pasaulinio karo metu išvyko gyventi į Lenkiją ir po karo į Lietuvą nebegrižo. Ji Kartenos dvaro priežiūrą buvo patikėjusi savo giminaičiui – Kretingos dvarininkui grafiui Aleksandrui Tiškevičiui. Vykdamas 1922 m. žemės reformą, Kartenos dvaro žemės buvo išdalintos Lietuvos kariuomenės savanoriams ir bežemiams dvaro kumečiams. Kur yra Kartenos dvaro archyvas, nebuvo skelbiama. 1940 m. vasarą Kretingos dvare apsigyvenę sovietų kareiviai pradėjo niokoti dvarininkų turtą.

Įvertinę šias aplinkybes darome prielaidą, kad tuo laikotarpiu dalį Kretingos dvare saugotų vertybių P. Geniui pavyko išgelbėti ir jos kartu su ten buvusiu Kartenos dvaro archyvu buvo atgabentos į Telšiuose veikusį muziejų – dabar Žemaičių muziejų „Alka“.

1814 m. Šateikių dvarininkai grafai Pliateriai iš Nagurskių nusipirko kaimyninį Kartenos dvarą. Šio dvaro archyvą, dabar saugomą Žemaičių muziejuje „Alka“, sudaro 416 vnt. (1384 lapai) dokumentų rusų ir lenkų kalbomis, kurių chronologinės ribos nuo 1845 m. iki 1917 metų. Juose minimos grafams Pliateriams priklausiusios šios žemės: Kartenos miestelis, Balsiškių, Benaičių, Bumbulių, Cigonalių, Darmontiškių, Dauginčių, Drungilų, Gaudučių, Grabšyčių, Grabštų, Kalgraužių, Kūlupėnų, Lendimų, Lygnugariškių, Marčių, Martynaičių, Mažonaičių, Mažrimaičių, Medsėdžių, Naujosios Įpilties, Pečiulių, Sakuočių, Senosios Įpilties, Šešūkių, Vėlaičių, Žynelių kaimai bei Labgaudžių, Margiškių, Uždarbalės viensėdžiai.

Patys seniausi dokumentai šiame archyve yra inventoriniai aprašai. Kartenos dvaro, priklausiusio grafiui Pranciškui Pliateriui, inventorinis aprašas sudarytas 1845 m. rusų kalba (36 lapai). Šiame apraše pateikiama išsami informacija apie Kartenos dvarui priklausiusį Kartenos miestelį bei Martynaičių, Dauginčių, Mažonaičių, Pečiulių, Grabšyčių, Vėlaičių, Gaudučių, Balsiškių, Bumbulių, Drungilų, Lygnugariškių, Šešūkių kaimus. Inventorinį aprašą sudaro:

- 1) bendra informacija apie dvaro gyventojus ir žemės valdas;
- 2) valstiečių sąrašai pagal kaimus (yra surašyti visi valstiečių ūkiai, nurodomi jų valdytojai, šeimos nariai, skirtinės žemės kiekis, turimų gyvulių skaičius, valstiečių prievolės);
- 3) valstiečių prievolių paaiškinimas;
- 4) dvaro statutas;
- 5) bendrosios valstiečių prievolių atlikimo taisyklės;
- 6) Kauno gubernijos inventorių peržiūros ir sudarymo komiteto išvados.

Inventorinis aprašas buvo patvirtintas keliose įstaigose: 1845.08.28 – Telšių apskrities teisme, 1847.02.21 – Kauno gubernijos inventorių peržiūros ir sudarymo komitete, 1847.06.28 – Vilniaus generalgubernatoriaus, o 1848.04.02 perskaitytas Kartenos dvaro valstiečiams (jie įvardinti). Inventorinio aprašo dalys surištos kartu, paskutiniame lape išspausťas Kauno gubernijos inventorių peržiūros ir sudarymo ko-

Kartenos dvaro tarnautojų Stoškų šeima šalia Kartenos dvaro medinių rūmų 1920 metais. Fotografas nežinomas. Nuotrauka iš Kretingos muziejaus rinkinių

miteto rudo lako antspaudas (vietomis nutrupėjęs).

Įdomus ir Senosios Įpilties, Benaičių, Žynelių, Kalgraužių kaimų, priklausiusių grafui Pranciškui Pliateriui, inventorinis aprašas, sudarytas 1845 m. rusų kalba (13 surištų lapų). Apraše pateikiama išsami informacija apie trobas, gyventojus pagal lytį ir statusą, žemės kokybę ir jos naudojimą, gaunamų pajamų dydį. Surašyti visi valstiečių ūkiai, nurodyti jų valdytojai, šeimos nariai, skirtinės žemės kiekis, turimų gyvulių skaičius ir kt. duomenys. Surašytos ir valstiečių prievolės, nurodytas dvaro statusas.

Didžiausią dokumentų dalį (165 vnt.) sudaro Kartenos dvaro savininkų grafų Pliaterių sutartys su žemės nuomininkais.

Žemės nuomos sutartys – vertingi dokumentai tiems, kas domisi savo šeimų ar giminių istorija. Jose užfiksuota daug svarbios informacijos: asmens vardas, tėvavardis, pavardė, šeimos sudėtis, socialinis statusas (bajoras, miestietis, laisvasis ar priklausomas valstietis), gyvenamoji vieta, nuomojamos žemės kiekis, tai buvo raštingas žmogus ar ne, jo įsipareigojimai žemės savininkui.

Seniausios sutartys sudarytos 1848–1849 m. Archyve rasti trys dokumentai, datuoti 1848 metais: dvi sutarties formos (viena – dviejų, kita – keturių lapų) ir viena sutartis tarp Senosios Įpilties dvaro savininko grafo Pranciškaus Pliaterio patikėtinio Ignoto Geltovskio ir laisvojo žmogaus Jono Gaučiaus, sudaryta 1848 m. rugpjūčio 31 d. rusų kalba (4 lapai). Sutartimi laisvam žmogui Jonui Gaučiui su šeima (3 vyriškos ir 1 moteriškos lyties revizinių žmonių) išnuomojama apie 13 dešimtinių žemės su statiniais Benaičių kaime (sklypo Nr. 8) šešeriems metams – iki 1854 m. balandžio 23 dienos. Sutartyje yra 4 punktai, kuriais nustatoma žemės nuomos kaina darbu ir natūra, mokėjimo

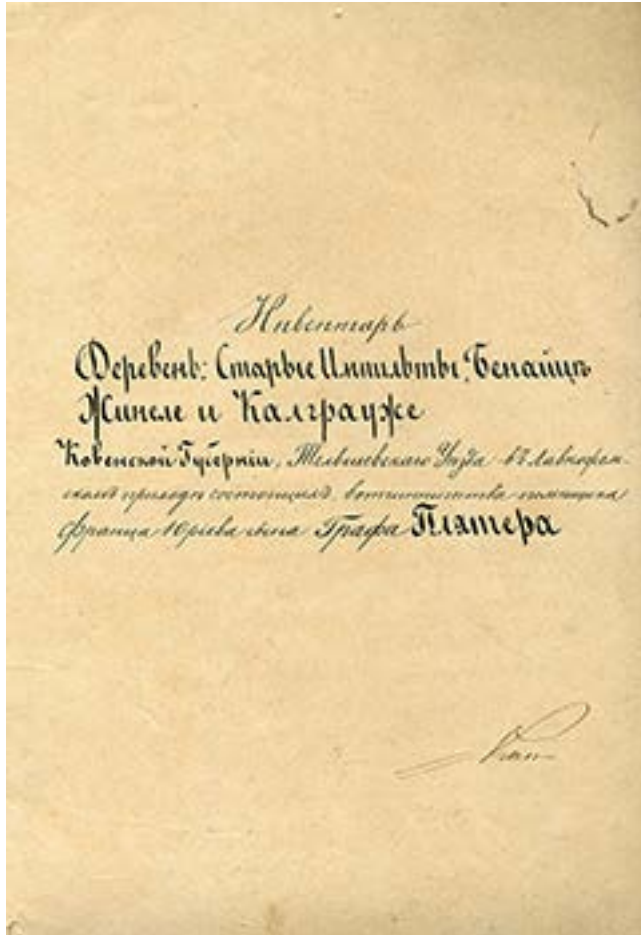
Kartenos herbas

terminai. Sutartį pasirašė grafo patikėtinis Ignotas Geltovskis ir bajoras Motiejus Pabrėža už neraštingą Joną Gaučių. Sutarties liudininkai – Motiejus Pabrėža ir Juozas Karpas. 1850 m. kovo 5 d. prierasas po sutartimi patikslina, kad Jonas Gaučius nori pereiti gyventi į valstybinį Skuodo dvarą, atsisako sutarties ir pasirašo trimis kryželiais.

1849 m. sudarytų sutarčių rasta daugiau. Viename jų nurodyta, kad Pranciškus Pliateris šešeriems metams 35 laisviesiems žmonėms su šeimomis išnuomoja žemės sklypus Kartenos miestelyje, o Kazimieras Pliateris – 9 laisviesiems žmonėms su šeimomis Kūlupėnų-Sakuočių kaime.

Kitos sutartys sudarytos vėliau, jau po baudžios panaikinimo, tarp Kartenos dvaro žemių paveldėtojų grafų Adomo ir Vladislavo Pliaterių, Sofijos Velepolskos ir laisvųjų žmonių. Sutartyse nurodomas nuomo-

(Nukelta į 10 p.)

Iš kairės: senosios Įpilties, Benaičių, Žynelių, Kalgraužių kaimų 1845 m. inventorinio aprašo titulinis puslapis; Kartenos dvaro 1845 m. inventorinio aprašo paskutinytis puslapis

jamos žemės kiekis, nuomos laikotarpis ir kaina, sąlygos nuomininkui. Sutartys patvirtintos žemės savininkų arba jų patikėtinių bei nuomininkų parašais. Jei šie būdavo neraštingi, už juos pasirašydavo raštingi liudininkai, dažniausiai bajorai. Kai kurios sutartys patvirtintos Kartenos valsčiaus valdybos antspaudu ir valsčiaus viršaičio parašu.

Apie paprastų valstiečių gyvenimą liudija ir 3 reviziniai sąrašai. Didžiausios apimties Kartenos dvaro valstiečių revizinis sąrašas sudarytas 1858 m. balandžio 16 d. rusų kalba (106 surišti lapai). Jame paminėti Kartenos miestelio, Martynaičių, Dauginčių, Darmontiškių, Pečiulių, Grabšyčių, Vėlaičių, Gaudučių, Balsiškių, Bumbulių, Drungilų kaimų (net 183 ūkių) valstiečiai, nurodoma jų lytis, amžius, giminystės ryšiai, gyventojų skaičiaus mažėjimo priežastys (mirę, atiduoti į rekrūtus) ir metai, atskirai aprašyti kareivių vaikai. Tą pačią dieną sudarytas ir mažesnis revizinis sąrašas, kuriame paminėti

tik Kartenos miestelio, Martynaičių, Dauginčių, Grabšyčių, Vėlaičių kaimų (18 ūkių) valstiečiai, nurodant jų lytį, amžių, giminystės ryšius. Kitas revizinis sąrašas – Senosios Įpilties dvaro valstiečių, priklausiusių grafui Pranciškui Pliateriui, sudarytas 1858 m. balandžio 11 d. rusų kalba (48 surišti lapai). Šiame sąrašo paminėti Senosios Įpilties, Benaičių, Žynelių, Kalgraužių kaimų (66 ūkių) valstiečiai.

Dviejuose sąrašuose – informacija apie Senosios Įpilties kaimo valstiečių prievoles: viename nurodyti 32 valstiečiai ir jų sumokėti mokesčiai už 1855 metus, kitame – 41 valstietis ir jų mokesčiai už 1856 metus.

Kartenos dvaro archyve rasti keli dokumentai, suteikiantys informacijos apie jo ekonominį gyvenimą. Rašoma, kad Pliaterių valdomame Padvarių kaime 1860 m. balandžio 25 d. pradėta statyti plytinė. Darbai buvo vykdomi iš gautų izdo pinigų. Archyve rastame sąrašo įrašyta data, kaimo pavadinimas, valstiečių pavardės, darbo dienų skaičius nuo 1860 m. balandžio

Iš kairės: sutarties tarp grafienės Sofijos Velepolskos patikėtinio Jurgio Radziševskio ir miestiečio Mejerio Nahomovičiaus dėl žemės Kartenos dvare ir malūno ant Alanto upės kranto nuomos pirmasis puslapis; Sutarties tarp grafienės Sofijos Velepolskos patikėtinio Jurgio Radziševskio ir valstiečio Ignoto Drungilo dėl žemės nuomos Kartenos dvaro Čigonėlių palivarke pirmasis puslapis

30d. iki liepos 21 d., nurodyta, kiek, kokių ir už kokią sumą maisto produktų, skirtų darbininkams maitinti, 1860 m. patiekė Kartenos dvaras.

1862 m. sudarytoje Kartenos dvaro pajamų ir išlaidų ataskaitoje pateikiami dvare užaugintų ir pagamintų gyvulininkystės bei augalininkystės produktų kiekiai, išlaidos, patirtos tvarkant dvaro ūkį, perkant amatininkų paslaugas, mokant pensijas. Nurodytos pajamos, gautos iš valstiečių duoklių, kitų mokesčių (pvz., važdavimo per Minijos tiltą), surinktų nuo 1861 m. balandžio 23 iki 1862 m. balandžio 23 dienos.

1861 m. Rusijos carui pasirašius baudžiamos panaikinimo manifestą, priklausomi valstiečiai tikėjosi iškart gauti laisvę ir žemės, tačiau buvo nuvilti: laisvę pažadėta suteikti tik po dviejų metų, o žemę jie ateityje galėjo tikėtis tik išsipirkti arba išsinuomoti iš dvarininkų. Tai buvo viena svarbiausių 1863–1864 m. sukilimo Lietuvoje priežasčių. Caro valdžiai numalšinus sukilimą, asmeninę laisvę gavę valstiečiai nebenorėjo būti priklausomi nuo buvusių savo

šeimininkų ir mokėti jiems mokesčių. Tai patvirtina Kartenos dvaro archyve rasta dvaro administracijos ataskaita, sudaryta Telšių apskrities Taikos suvažiavimo 1869 m. kovo 21 d. nutarimu, apie Kartenos miestelio, Martynaičių, Dauginčių, Mažonaičių, Pečiulių, Grabšyčių, Vėlaičių, Gaudučių, Balsiškių, Drungilų, Bumbulių kaimų ir Lygnugariškių, Šešuikių vienkieminių valstiečių nesumokėtas duokles grafių Pliaterių Kartenos dvare iki 1863 m. ir nuo 1864 m. liepos 25 d. iki 1869 m. kovo 1 dienos.

Net ir panaikinus baudžiavą, Pliaterių valdose gyvenusių valstiečių padėtis buvo bloga. Apie tai sužinome iš 1872 m. gegužės 30 d. pranešimo apie Martynaičių, Dauginčių, Mažonaičių, Pečiulių, Grabšyčių, Vėlaičių, Balsiškių, Bumbulių kaimų valstiečių ūkelius. Penkiuose lapuose paminėta 30 savininkų, aprašoma jų ūkių pastatų būklė, pastatymo metai, paveldimumas.

Grafai Pliateriai Žemaitijoje garsėjo reiklumu savo baudžiauninkams, o panaikinus bau-

(Nukelta j 12 p.)

Kartenos lurdas ir koplytėlė prie jo. Bonifaco Vengalio nuotraukos

džiavą – bylinėjimusi su laisvaisiais žmonėmis.

Dvarininkų bei dvaro administracijos santykiai su buvusiais baudžiauninkais, caro valia tapusiais laisvaisiais žmonėmis, žemės valdų išsi-pirkimo procesai užfiksuoti valstybinių įstaigų ir teismų dokumentuose: įsakuose, pranešimuose, protokoluose, nutarimuose. Štai Kartenos dvaro valstiečių prašyme, pateiktame Telšių apskrities Taikos suvažiavimui 1868 m. spalio 11 d., sakoma, kad Kartenos dvaro valstiečiai, nepatenkinti dideliais mokesčiais ir 3-ojo skyriaus Taikos tarpininko 1864 m. rugsėjo 7 d. sprendimu, prašo šį sprendimą panaikinti. Šešiuose prašymo lapuose rusų kalba pateikta 16 punktų, kuriuose rašoma, kad žemės nuomos kaina didesnė nei kaimyniniuose dvaruose, kad grafai Pliateriai neteisingai nurodė nuomojamos žemės kiekius, 1849 m. sudarė sutartis su laisvaisiais žmonėmis, apie kurias jie nežinoję. Dokumente minimos 79 laisvųjų valstiečių pavardės iš Kartenos miestelio, Martynaičių, Dauginčių, Mažonaičių, Grabšyčių, Pečiulių, Gaudučių, Vėlaičių, Mažrimaičių, Lygnugariškių, Balsiškių, Šešuikių, Bumbulių kaimų.

Be keliasdešimt pavienių valstiečių ar pa-

čių dvarininkų Pliaterių skundų, įvairių įstaigų raštų, Žemaičių muziejuje „Alka“ saugomame Kartenos dvaro archyve rastos ir 6 teisminių procesų bylos, kuriose įrišta 130 vnt. (331 lapas) valstybinių institucijų atsiųstų ir dvaro administracijos sudarytų dokumentų ar jų kopijų. Bylų pavadinimai ir turinys atspindi kelis dešimtmečius trukusius teisminius ginčus tarp dvarininkų ir valstiečių dėl savo teisių ir žemės: „Byla Nr. 21. Naujosios Įpilties dvaro savininko grafo Pliaterio byla su K. Butkumi ir kitais valstiečiais“ (1873–1884 m.), „Senosios ir Naujosios Įpilties dvarų laisvųjų valstiečių byla su grafais Pliateriais“ (1867–1894 m.), „Byla dėl valstiečių žemių atirbojimo grafų Pliaterių Kartenos dvare“ (1874–1887 m.), „Senosios ir Naujosios Įpilties dvarų laisvųjų valstiečių byla su grafu K. Pliateriu“ (1862–1875 m.), „Byla Nr. 25. Kūlpėnų-Sakuočių dvaro savininkų Pliaterių ginčai su valstiečiais dėl žemės nuomos“ (1859–1892 m.), „Grafo P. Pliaterio byla su Kartenos dvaro valstiečiais“ (1865–1866 m.).

Kartenos dvaro archyve yra informacijos ir apie Kartenos apylinkių istoriją. Dvi sutartys pa-

Kartenos piliakalnio fragmentai. Bonifaco Vengalio nuotraukos

Kartenos švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia ir šventoriaus vartai. Bonifaco Vengalio nuotraukos

tvirtina, kad malūnas ant Alanto upelio kranto ir 20 dešimtinių dvaro žemės nuo 1895 m. gegužės 2 d. iki 1901 m. balandžio 23 d. buvo išnuomota miestiečiui Henrikui Aleksandriui Vegneriui, o vėliau, nuo 1908 m. kovo 5 d. iki 1914 m. balandžio 23 d., – miestiečiui Mejeriui Nachomovičiui. Abi sutartys surašytos ant melsvo herbinio popieriaus, antroji patvirtinta Kartenos valsčiaus valdybos antspaudu ir pasirašyta valsčiaus viršaičio Jono Dauginčio.

Kita sutartis – dėl malūno ant Alkupio upelio kranto nuomos nuo 1880 m. gegužės 31 iki 1892 m. balandžio 23 d. galėjo būti sudaryta tarp Vladislavo Pliaterio ir Tukumo miestiečio Aleksandro Morico. Kadangi ši nuomos sutartis subraukyta, prirašyta pastabų ir joje nėra parašų, nežinoma, ar ji buvo patvirtinta.

Telšių apskrities 2-ojo skyriaus Taikos tarpininko pažymėjimas Nr. 1134, išduotas grafui Vladislavui Pliateriui jo patikėtinio Kolegijos asesoriaus Ildefonso Racevičiaus prašymu ir surašytas 1882 m. birželio 11 dieną. Jis patvirtina, kad Senosios Įpilties dvaro žemėse esanti karčema, vadinama Šiline, stovi Pliaterio valdose, prie kelio iš Darbėnų į Rucavą ir neįeina į valstiečių valdas.

Vienintelis Kartenos dvaro dokumentas, surašytas lietuvių kalba, yra datuotas 1917 m. sausio 30 diena. Tai Laukžemės kunigo P. Čepulio prašymas skirti malkų iš Kalgraužių dvaro miškų.

Kartenos dvaro archyve rasta žemės nuomos sutartis, 1848 m. birželio 12 d. sudaryta tarp Darbėnų dvaro savininkų mažamečių grafių Mykolo, Jono, Juozapo Tiškevičių patikėtinio Prano Vysockio ir valstiečio Juozapo Bendiko.

Kartenos miestelio panorama (vaizdas iš Kartenos piliakalnio pusės). Leono Garbačiausko nuotrauka